

Twee kaatsvoorstellingen van Adriaen van de Venne*

Pieter Breuker

Inleiding en probleemstelling

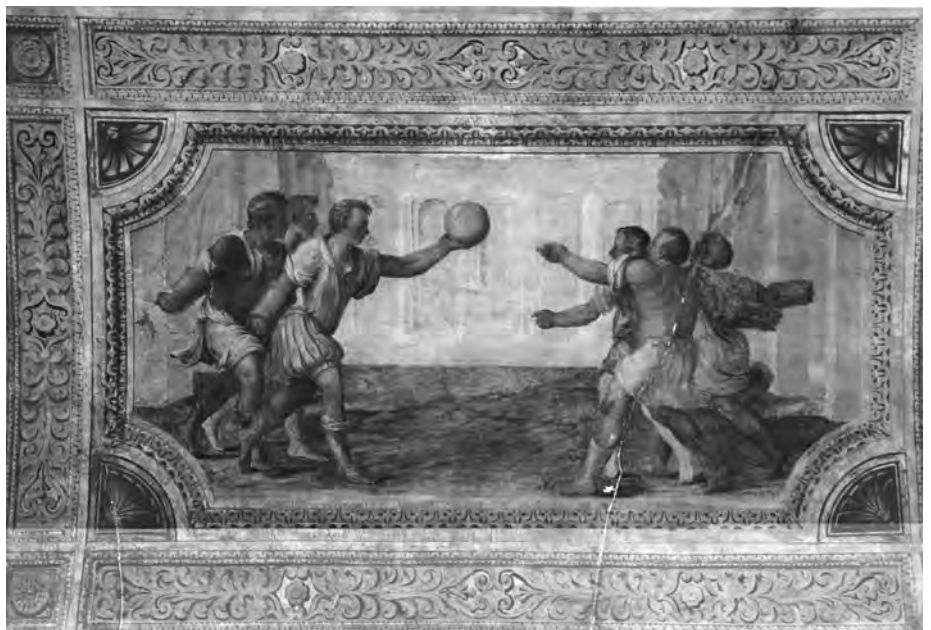
In het laatste nummer van *de Sportwereld* schrijft Theo Bollerman over twee kaatsafbeeldingen van de 17de-eeuwse schilder Adriaen van de Venne (Delft 1589- Den Haag 1662).¹ Hij doet dat naar aanleiding van een publicatie van de Engelse kunsthistoricus Martin Royalton-Kisch (voortaan MR-K). Deze heeft in 1988 het zogenoemde *Album amicorum* (1626) uitgegeven, met daarin 102 gouaches van de schilder, voorafgegaan door een zeer uitvoerige inleiding over diens leven en werk.² MR-K gaat uitvoerig en overtuigend in op het allegorische karakter van het *Album amicorum*, zowel van het geheel als van veel (niet alle) afzonderlijke afbeeldingen daarin. Het allegorische karakter geldt volgens hem ook voor de beide kaatsvoorstellingen, die daardoor niet een in alle opzichten natuurgetrouw beeld geven. Bollerman bestrijdt MR-K's opvattingen, zeker ook wat de kaatsafbeeldingen betreft. Zijn belangrijkste argument daarbij is dat 'bijna alle andere afbeeldingen' van de schilder 'absoluut waarheidsgetrouw [zijn]' (p. 10). Deze laatste, niet of nauwelijks door Bollerman beargumenteerde bewering is in het licht van MR-K's overvloedige bewijsmateriaal van het tegendeel opvallend.

Verder concludeert Bollerman dat 'de Haagse edelen', met prins Frederik Hendrik als centrale persoon, 'goed op de hoogte' moeten zijn geweest met de beide door Van de Venne afgebeelde spelsoorten. Nu is voor de ene variant, kaatsen met rackets, al veel langer bekend dat ze door de Haagse adel (onder wie de Oranjes) werd

beoefend³, maar voor de andere, het zogenoemde 'bracciale', is Bollermans 'bewijsvoering' weer bepaald niet overtuigend. Hij deelt daarover alleen maar mee dat we het betreffende spel 'nog [kennen] in een Italiaanse variant op het kaatsen als 'bracciale''. Gelukkig is er evenwel sinds kort heel wat meer over de bekendheid van die oude en interessante kaatsvariant bij ons te vertellen. Ik baseer me daarbij op een uitvoerig (Friestalig en daarom niet algemeen toegankelijk) artikel dat ik vorig jaar over het spel heb gepubliceerd.⁴ Op grond daarvan is veel beter te beoordelen of de Haagse adel met die kaatsvorm vertrouwd kan zijn geweest. Ik ga daarna, aan de hand van *beide* kaatsvoorstellingen, bovendien in op het al dan niet (politiek) allegorische karakter ervan.

Herkomst en verspreiding van het spel

Bracciale is rond het midden van de 15de eeuw ontstaan aan het hof van de familie d'Este, in het Noord-Italiaanse Ferrara. In het Castello d'Estense, het goed bewaarde, imponerende en voor bezoek toegankelijke kasteel van de familie, is op het plafond van de *salone dei Giochi* de oudst bekende afbeelding van het spel te vinden. Die dateert uit 1554. Daarop zijn twee teams van drie spelers te zien, met de typerende spelat-

De oudst bekende afbeelding van het bracciale (1554) aan het plafond van de *salone dei Giochi* van het Castello d'Estense te Ferrara (uit: Giancarlo Capici. *Sphaeristerium [...] I* (1989), p. 57).

tributen: grote bal en 'handschoen'. De oudste beschrijving van de kaatsvariant is van een jaar later: toen verscheen van de Italiaanse renaissancist Antonio Scaino het *Trattato del giuoco della palla* (Venetië, 1555). Dat nu zeldzame en kostbare boek⁵ kan worden gezien als de oudste aanzet tot een kaatsreglement voor de adel. Scaino beschreef op verzoek van hertog Alfonso II d'Este verschillende kaatsvarianten, waaronder het 'gioco della palla al bracciale', het balspel met de bracciale, met de leren of houten 'handschoen' om de onderarm. Bij die nog altijd bestaande kaatsvariant wordt een met lucht gevulde 'palla di vento' ('windbal') resp. 'pallone' ('grote bal') gebruikt (vandaar ook wel de naam 'ballonspel'). Het spel verspreidde zich over grote delen van Europa, bijvoorbeeld over Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Engeland en De Nederlanden. Gezien mijn onderwerp kan ik me hier verder beperken tot het laatste gebied.

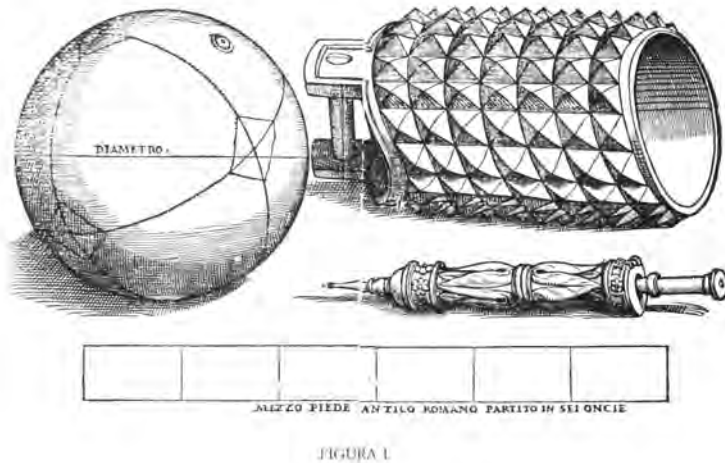
De oudste vermelding die ik voor het hedendaagse België heb gevonden, betreft de aanleg van een kaatsbaan in 1582 in Antwerpen voor de hertog Van Anjou. Op kaarten van resp. 1678, 1716 en 1746 wordt die voorziening steeds aangeduid als 'Ballon baen'. Bij de aanleg bood 'ballonmakere' Peter van Hoochstraeten de hertog zijn diensten aan. Volgens Roland Van Passen, aan wie ik deze gegevens ontleen⁶, zouden 'Italiaanse kooplieden in de 16de eeuw het kaatsspel [...] beoefend hebben'. Op grond van de gebruikte terminologie ('Ballon baen', 'ballonmakere') en de herkomst van de beoefenaren is het vrijwel zeker dat het hier om 'bracciale' gaat. De waarschijnlijkheid daarvan wordt nog vergroot door iconografisch materiaal, zoals een mogelijk uit de eerste helft van de 17de eeuw daterend schilderij, met daarop een braccialepartijtje dat wordt gespeeld op de voorgrond van het vroegere Hof van Brabant in Brussel. De voorstelling zelf zou mogelijk de situatie rond 1550 aangeven.⁷

Ook voor Nederland zijn gegevens over het spel bekend. Het staat vast dat het Leidse universiteitsbestuur tussen 1598 en 1628 het verzoek van zijn studenten heeft ingewilligd tot het aanleggen van een 'balonplaetse'. Die kwam even buiten de Rijnsburgerpoort te liggen. In de jaren 1628, 1629 en 1630 wordt in de Leidse universiteitsdocumenten Jacques Schulenburg (ook Schoelenburg) genoemd als 'meester ballonnier', dat wil zeggen als 'dienaer van

't studentenvelt', als oppasser. De baan is niet lang in gebruik geweest, want in 1645 werd besloten 'dat men de ballonbane niet en sal repareren maer laten vervallen'.⁸

In mijn artikel wijs ik er voorts op dat ook de Franeker Universiteit zo'n voorziening moet hebben gehad: in 1628 vroeg Johannes Coumans, secretaris en oud-bibliothecaris van die instelling, aan Gedeputeerde Staten van Friesland toestemming tot het openen van 'Caets ende Balonplaetzen'. Hij kreeg die, al konden de studenten pas vanaf 1630 'met den Raquette ende Balon' kaatsen. Net als in Leiden heeft het studentekaatsen in Franeker maar kort geduurd: na 1684 wordt er in de laatstgenoemde stad in ieder geval niets meer van vernomen. Misschien is het bracciale bij ons niet meer dan een modieus spel geweest.

Hans Bol (Mechelen 1534-Amsterdam 1593) heeft in 1589 een gouache geschilderd met daarop onder meer bracciale-spelers. Volgens MR-K gaat het om een 'idealised View of the Hofvijver in The Hague' (p. 76), maar ook Delft wordt als mogelijke locatie genoemd.⁹ Wat het verdere iconografisch materiaal voor Nederland betreft, is niet alleen Van de Venes hier besproken en vorig jaar ook al door mij gesignaleerde bracciale-voorstelling van belang, Crispijn (van) de Passe (Arnhem ± 1565-Utrecht 1637) heeft het spel eveneens verbeeld. Deze publiceerde in 1612 een gravure met daarop vier voornaam geklede mannen, die bracciale in een kasteeltuin spelen. Of dat een Nederlands kasteel is, staat overigens niet helemaal vast: zo heeft De Passe van 1594-1610 in Keulen gewoond en, ik heb het al genoemd, ook in Duitsland was het spel bekend. Rond 1620 werden De Passes gravures nog eens uitgegeven, deels met 'liedekens'.¹⁰ Het gaat daarbij om emblemataliteratuur, symbolische prenten met bijbehorende teksten. Het braccialespel heeft als motto: 'Zoo de wintbal ghedreven wert, / Niet meer rust heeft een minnaers hert'. De Passe benadrukt ook in beeld de verbinding tussen liefde en kaatsspel: een edelman wijst met zijn linkerhand naar het spel, terwijl hij met zijn rechterhand de linkerarm van een voorname vrouw vasthoudt, die haar linkerhand op haar hart houdt. De Passe beeldt daarmee een van de stereotypen bij het kaatsspel uit.¹¹ Het betreffende 'liedeken' besluit overigens met deze wel heel ontnuchterende raad: 'Wilt ghy d'ongheluck vlien, ghy moet de

Bal, opblaaspijp en bracciale ('handschoen')
(uit: Giorgio Nonni's uitgave van Antonio
Scaino's Trattato [...] (1555), p. 110).

minne mijden'. Het 14-regelig liedje maakt ook duidelijk dat we onmiskenbaar met bracciale te maken hebben: het bevat onder meer de termen 'wintbalon', 'houten arm' en 'opgeblazen vel'.

Conclusies

Er zijn op grond van voorgaande gegevens een paar conclusies te trekken. Bracciale moet al vrij snel zijn weg naar De Nederlanden hebben gevonden: voor België geldt daarbij (als terminus a quo) de tweede helft van de 16de eeuw, voor Nederland kunnen we naar alle waarschijnlijkheid van 1589 uitgaan. Het spel dient, getuige zijn afkomst en het beschikbare iconografische materiaal, in verband te worden gebracht met de adel. Wat het laatste betreft, wijs ik, naast het werk van Bol, De Passe en de voorstelling met het Hof van Brabant, ook nog op een 17de-eeuws schilderij van een anonieme Vlaamse meester, waarop voornamen lieden het spel beoefenen.¹² Daartoe kan men uiteraard ook de studenten uit Leiden en Franeker rekenen en de Italiaanse kooplieden in Antwerpen zullen al evenmin tot de maatschappelijke onderlaag hebben behoord. Juist de maatschappelijke bovenlaag kon zich ook de dure spelattributen bij deze kaatsvariant veroorloven: de kostbare handschoen (die niet eeuwig zal zijn meegegaan), een aantal grote, leren ballen en een 'schizzo' ('spuit') of 'gonfietto' ('opblaaspijp') om die ballen mee op te blazen. Van belang, tenslotte, is dat het kaatsen regelmatig aanleiding gaf tot moralistische bespiegelingen. We hebben daar net bij De Passe al een voorbeeld van

gezien. Die bedoelingen golden overigens al voor de eerste grotere Nederlandstalige tekst op kaatsgebied, *Dat kaetspel ghemoralizeert* (1431), een allegorie van de Bruggeling Jan van den Berghe.¹³

Van de Vennes kaatsvoorstellingen nader beschouwd

Van de Venne kan uit eigen waarneming de (Haagse) adel hebben zien kaatsen. Hij zal volgens MR-K (p. 39) al in zijn Middelburgse periode (1614-1624) contacten met het Hof in Den Haag hebben gehad. Vanaf 1625 woonde hij in die stad. Gezien mijn hierboven vermelde gegevens betreffende datering, verspreiding en kring van beoefenaren van het bracciale, lijkt het me niet onmogelijk dat hij ook die variant met eigen ogen heeft kunnen zien (maar vergelijk noot 19). Hij kan bovendien bekend zijn geweest met bestaand iconografisch materiaal. Toch roept Van de Vennes weergave van het bracciale vragen op. Aan de ene kant geeft hij realistische en vertrouwde beelden van het spel. Ik wijs op handschoenen en bal, op de twee maal drie spelers, op de deels uitgetrokken kleren van de spelers (er liggen een hoed en een kraag, links op de voorgrond), en op de hond, die het spel lijkt te volgen. Ook de achtergrond is een stereotype: een stad (volgens MR-K Den Haag (p. 178)), met hoge gebouwen, waaronder twee kerktorens.

De voorstelling bevat evenwel ook enkele ongewone, zelfs verrassende elementen. Het eerste is dat er in ieder geval links van het speelveld water loopt

Adriaen van de Vennes representatie van het bracciale (uit: Martin Royaltton-Kisch. *Adriaen van de Venne's Album [...]* (1988), p. 179).

en ook aan de rechterkant lijkt dat het geval te zijn. Dit aspect van het speelveld doet veel eerder denken aan het boerenkaatsen, dat rond 1600 al vaak buiten dorps- of stadskern plaatsvond. De spelers gebruikten niet zelden de openbare weg, naast of bij een herberg: die was betrekkelijk vlak en bood de nodige lengte voor het spel.¹⁴ Ik ken geen enkele andere voorstelling van het bracciale met zo'n, ik zou bijna zeggen, typisch Nederlands speelveld. Dé bron op het gebied van het bracciale is het fraaie, rijk geïllustreerde, in 1989 in twee delen uitgegeven werk van Giancarlo Capici: *Sphaeristerium; il circo per il gioco del pallone I* en: *Sphaeristerium; lo sferisterio di Macerato II*.¹⁵ Het spel wordt vrijwel altijd gesitueerd bij een kasteel¹⁶, in een stedelijke omgeving of (later) bij een hoog gebouw.¹⁷ Wel geeft Capici (I: pp. 96-97) twee begin 17de-eeuwse Italiaanse voorstellingen van het spel in een landelijke omgeving, maar dan gaat het om spelende putti respectievelijk kinderen, met andere woorden om spelers die niet in een stereotiepe omgeving hoeven te worden geplaatst.

Ook opmerkelijk aan Van de Vennes representatie is het net, een voor deze spelsoort ongewoon attribuut. Op een ook begin 17de-eeuwse voorstelling uit Tübingen (1607) wordt het speelveld in twee helften verdeeld door een op de grond liggende paal ('*asta mediana*') en een soortgelijke lage scheiding is te zien op latere afbeeldingen van het spel in Verona (1770) en Rome (ongedateerd, maar volgens mijn schatting niet ouder dan de 19de eeuw).¹⁸ Op maar één afbeelding,

een tekening pas uit 1902 van het spel te Turijn, is duidelijk een net te zien (I: resp. pp. 83, 115, 145 en 149). Deze beide elementen - de situering van het speelveld en het net - geven op zijn minst aanleiding een vraagteken bij de natuurgetrouwheid van Van de Vennes voorstelling van zaken te zetten.¹⁹ Voordat ik me aan een interpretatie waag, moeten we eerst Van de Vennes andere kaatsvoorstelling onder de loupe nemen. Meer dan bij de bracciale-voorstelling geeft MR-K hier wel bruikbaar commentaar.²⁰

MR-K wijst erop dat de meest linkse speler, ongetwijfeld een edelman, 'resembles Frederik Hendrik's portrait in other folios [of Van de Venne], but the identification is uncertain.' De persoon op de voorgrond, met zijn 'Montefeltro nose', lijkt volgens hem een 'caricature' te zijn. Deze typering geeft hij vervolgens aan de hele voorstelling, die zich buiten, in de vrije ruimte, afspeelt, terwijl het spel 'always [was] played in an open or closed courtyard' (p. 182). Deze observatie is juist: de adel speelde in besloten ruimten, aanvankelijk zonder, sinds het eind van de 16de eeuw 'steeds meer' met dak.²¹ MR-K stelt ook terecht dat het waarheidskarakter van het tafereel nog verder wordt ondermijnd door 'the wooden bats or battledores below, used in the peasant version of the game'. Op een van de mij oudst bekende voorstellingen van het boerenkaatsen in Nederland, *Balspelers* geheten, een schilderij uit 1631 (dus uit de tijd van het *Album amicorum*) van de Haarlemse kunstenaar Jan Miense Molenaer, gebruiken de (vier) spelers vergelijkbare bats.²²

We kunnen concluderen dat *beide* kaatsvoorstellingen intern strijdige elementen bevatten. Dat is, met het oog op andere afbeeldingen in het *Album amicorum*, niet verrassend. Het is goed te benadrukken dat Van de Venne ook in ander werk moet worden gezien als een moralist. Zo verscheen van hem, in samenwerking met Jacob Cats, de *Sinne- en Minnebeelden* (1618): Van de Venne tekende voor de fraaie prenten, 'vadertje' Cats zorgde voor passende, dat wil zeggen moralistische bijschriften in proza en poëzie. Van de Venne was overigens ook zelf schrijver, van emblematische gedichten.²³ De vraag is nu welke betekenis we moeten hechten aan de beide kaatsvoorstellingen. Hoewel ik geen kunsthistoricus ben, waag ik me toch aan een interpretatie. Ik durf dat te doen op grond van de door mij hiervoor aangedragen feiten in combinatie met de informatie uit MR-K's rijke boek.

Interpretatie

De meest in het oog lopende overeenkomst tussen *beide* kaatsvoorstellingen is de combinatie van elementen die verwijzen naar het spel van de adel én dat van de boeren. Daarmee staat vast dat Van de Venne geen (volledig) natuurgetrouwe afbeeldingen weergaf. Nu heeft de kunstenaar zijn *Album amicorum* opgedragen aan stadhouder Frederik Hendrik. Dat is, nog afge-

zien van het gebruik als zodanig om daarvoor een machtig iemand te kiezen, goed te begrijpen: MR-K benadrukt dat de kunstenaar volop de politieke en religieuze opvattingen van de stadhouder steunde (uit de vele vermeldingen bijv. p. 73). Volgens MR-K is een centraal element in het werk van Van de Venne 'the country's unity (eendracht)'. Naar aanleiding van het schilderij 'The princes Maurits and Frederik Hendrik at the Valkenburg-Horse Fair' concludeert MR-K: 'The richest prince to the poorest peasant share the same stage' (p. 46). Hij ziet hetzelfde motief van eendracht in de folio's die over 'sports' gaan (de nrs. 18-31), concreet in de nrs. 27, 29 en 31 (p. 98) en hij zegt van de hele afdeling 'that political allegory continues to form a major constituent of this section' (p. 97). MR-K acht het ook aannemelijk dat de beide kaatsvoorstellingen een politiek-allegorische lading hebben, maar de betekenis ervan is onzeker (p. 178 resp. 182). Hij geeft aan de bracciale-voorstelling geen nadere interpretatie, voor de afbeelding met (mogelijk) Frederik Hendrik legt hij een (heel) tentatief verband met 'amorous or idle pursuits', maar hij noemt ook het door Van de Venne opgetekende spreekwoord: 'Die de kaets verliest, moet de ballen betalen' (p. 182).²⁴

Ik houd beide interpretaties voor minder waarschijnlijk. Hoewel er in de emblematische literatuur

Adriaen van de Vennes representatie van met rackets kaatsende edelen (uit: Martin Royalton-Kisch. Adriaen van de Venne's Album [...] (1988), p. 183).

Jan Miense Molenaers levendige weergave van boerenkaatsen (*Balspelers*, 1631). Let op de houten, massieve bats. De ondergrond is opmerkelijk oneffen. Ook dit 'realistische' schilderij heeft ongetwijfeld een symbolische betekenis. Zo wijst de voorname vrouw rechts op de voorgrond naar het spel/de (overgaande) bal en daarmee ligt de verbinding met de liefde weer heel erg voor de hand. Zie daarvoor ook: Cynthia von Bogendorf Rupprath. 'Jan Miense Molenaer *Balspelers* (1631)'. In: Pieter Biesboer en Martina Sitt (red.). *Satire en vermaak. Schilderkunst in de 17e eeuw: Het genrestuk van Frans Hals en zijn tijdgenoten 1610-1670*. Zwolle/Haarlem, 2003, p. 154-155. (foto: Frans Hals Museum, Haarlem).

zeker een relatie werd gelegd tussen kaatsen en liefde - ik heb er hiervoor zelf al op gewezen - geeft juist deze voorstelling van twee kaatsende mannelijke edelen (van wie één dus mogelijk ook nog Frederik Hendrik) bepaald geen aanleiding tot zo'n uitleg. Ook het verband met het spreekwoord is niet overtuigend. Het lijkt erop dat Van de Venne het als eerste heeft gebruikt, overigens pas in 1635, dus na het verschijnen van het *Album amicorum*. Nu hoeft de late datering op zichzelf geen bezwaar te zijn als Van de Venne althans een algemeen bekend spreekwoord heeft weergegeven, maar problematischer is de betekenis ervan. Hoewel het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* het spreekwoord heeft opgenomen, zegt het niets over de betekenis, het verwijst slechts naar Van de Venne.²⁵ Wat zou het kunnen betekenen? Er is een uitdrukking 'de ballen betalen', 't[e] w[eten] waarmede men zelf niet heeft gespeeld: ten gerieve van anderen schade lijden' (*WNT*, deel II-1 (1898, kolom 902), maar als er al een relatie is met Van de Vennes spreekwoord, hoe is die dan in verband te brengen met de kaatsende edelen? Kritiek op hen van de symbolisch aanwezige boeren is, gezien de context van het *Album amicorum*, uitgesloten.²⁶ Zou

Van de Vennes spreekwoord dan te maken kunnen hebben met het oude gebruik dat de kaatser die verloor, het gelag moest betalen? Het is allemaal erg onzeker. Daar komt nog bij dat een eventueel passend spreekwoord dan ook nog maar met één voorstelling in verband zou zijn te brengen.

Er is gelukkig een veel logischer interpretatie mogelijk, die voor beide gouaches geldt. Van de Venne heeft ook in deze twee 'sport'voorstellingen willen uitdrukken dat hij de eenheid van het land, uitgedrukt in het samenspel tussen adel en boerenstand, van groot belang acht. Daarmee sluiten ze qua symboliek fraai en direct aan bij de eerder genoemde nummers 27 (hertenjacht), 29 (biljarten) en 31 (maliespel ['pall mall']). Bovendien begint én eindigt de 'sport'afdeling zo met het thema van 's lands eendracht: van bracciale (nr. 18) tot maliespel (nr. 31). Het ging Van de Venne niet primair om het geven van een realistisch beeld, hij wilde, zeker ook met de kaatsvoorstellingen, allereerst een politieke boodschap uitdragen. Frederik Hendrik zal er met genoeg naar hebben gekeken.

Terminologie

Tennisen versus kaatsen

Terwijl wij over dezelfde voorstellingen schrijven, kiest Bollerman - voor iedere spelvorm met racket en net - voor de term 'tennis' en 'tennissers', terwijl ik, zeker in het Nederlands, de voorkeur geef aan 'kaatsen' en 'kaatsers'. Overigens zijn beide aanduidingen niet zonder problemen. Bollerman sluit met zijn terminologie bewust aan bij het moderne beeld dat wij van tennis hebben: spelers die een bal met behulp van een racket over een net slaan. Dat stuit op twee belangrijke bezwaren. De onwetende lezer zou ten onrechte de oude spelvormen gelijk kunnen stellen aan het daaruit in 1874 door Walter Clopton Wingfield ontwikkelde lawn tennis. De door de Engelse majoor bedachte vorm verschilt echter in twee wezenlijke opzichten van zijn (niet-gestandaardiseerde) voorgangers: hij werd (aanvankelijk) uitsluitend op gras gespeeld (in plaats van bijvoorbeeld op een stenen ondergrond, op pleinen of op de openbare (onverharde) weg) en hij vormde de basis van een wereldwijde gestandaardiseerde spelvorm. Een ander hoofdbezwaar tegen Bollermans terminologie is dat ze niet aansluit bij het toenmalig gangbare taalgebruik. Het geheel aan spelen waarbij de bal aanvankelijk met de hand, vanaf ± 1500 ook met een hulpmiddel, over en weer werd geslagen, was in het Nederlands algemeen bekend als 'kaatsen' en de loctie als 'kaatsbaan'. Ik hoef daarvoor alleen maar de talrijke, vaak al eeuwenoude gezegden en spreekwoorden met het begrip 'kaats' of 'kaatsen' in herinnering te roepen.^{xxvii}

Voor mijn terminologie gelden die bezwaren niet. De lezer moet dan echter wel beseffen dat het begrip 'kaatsen' ruimer dient te worden uitgelegd dan het hedendaagse, nog steeds met de hand gespeelde Friese kaatsen (en de daaraan tientallen verwante en nog altijd in het buitenland beoefende spelvormen). Mocht dat nodig zijn (bijvoorbeeld in een wetenschappelijke tekst), dan kan men de specifieke vorm van kaatsen aangeven door een meer gedetailleerde term, bijvoorbeeld 'boerenkaatsen', 'kaatsen met rackets', 'bracciale'.

- 1 Theo Bollerman. 'De tennissers van Adriaan van de Venne'. In: *de Sportwereld*, nr. 40 (maart 2006), pp. 10-12).
- 2 Martin Roylton-Kisch. *Adriaen van de Venne's Album in the Department of Prints and Drawings in the British Museum*. Amsterdam/London, 1988.
- 3 De uitvoerigste informatie daarover is te vinden in: Cees de Bondt. 'Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen ...?'; tennis in Nederland tussen 1500-1800. Hilversum, 1993, pp. 71-90.
- 4 Pieter Breuker. "'Ballonbal" en de studintekeatsbanen yn Frjentsjer (1630-1684)'. In: *De Keatsfreon*, jrg. 14 (2005), pp. 25-31. Dit is bij mijn weten het enige artikel dat 'bracciale' in De Nederlanden tot onderwerp heeft.
- 5 In 2000 is bij uitgeverij Quattro Venti in Urbino een reprint van het boek verschenen, met een inleiding van Giorgio Nonni.
- 6 Robert Van Passen. "'Kaatsspelen te Antwerpen in de 15de-18de eeuw (vervolg)". In: *Naamkunde; mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven en van het P.J. Meertens-Instituut te Amsterdam, afdeling Naamkunde*, jrg. 21 (1989), nr. 1-4, pp. 47-64.
- 7 Het schilderij dateert waarschijnlijk uit 1635 en zou mogelijk door Lucas van Velen (of Van Uden) zijn gemaakt. Zie: Léon Lewillie en Francine Noël. *Sport in de Belgische kunst van de Romeinse tijd tot nu*. Antwerpen, 1992, pp. 234-235.
- 8 Philipp C. Molhuysen. *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit II*. 's-Gravenhage, 1916, pp. 140, 145, 147 en 295.
- 9 Giancarlo Capici. *Spæristerium; il circo per il gioco del pallone I*. Rome, 1989, pp. 76, 78-79. Hoewel Capici in tegenstelling tot Roylton-Kisch moet worden gezien als een autoriteit op het gebied van het bracciale, acht ik het waarschijnlijk dat de laatste, die zeer veel studie heeft gemaakt van oude Nederlandse schilderkunst, eerder de juiste locatie weet te noemen.
- 10 *Nievwen // Ievcht Spieghel // Verciert met veel // schoone nieuwe F iguren // ende L iedekens te voren // niet in druck geweest // Ter Eeren // van de Jonge Dochters // van Nederlant*. Z.p., z.j.
- 11 De verbinding tussen de over en weer gaande kaatsbal en liefde is bijvoorbeeld ook bij Jacob Cats (1577-

- 1660) te vinden: 'Kaets of min en heeft geen val/Sonder overgaenden bal', dus: de liefde moet, net als de bal, van twee kanten komen (*Alle de werken van de Heer Jacob Cats [...]*). Amsterdam, 1611, p. 11).
- ¹² Lewillie en Noël, aangehaald werk noot 7, p. 236.
- ¹³ In dat werk geeft Van den Berghe zijn ideeën over een eerlijke rechtspraak, waarin volgens hem veel misstanden voorkomen. Hij doet dat aan de hand van een voor kaatskenners nog heel goed te begrijpen beschrijving van het kaatsspel. Het werk is in 1915 opnieuw uitgegeven door Jacobus A. Roetert Frederikse (proefschrift, Leiden).
- ¹⁴ Zie over het 'boerenkaatsen': Pieter Breuker. "Boerenkaatsen" in Zuid-Holland: een verdwenen cultuurgoed'. In: Pieter Breuker. *Oan de hang; in samling skôgingen, artikels en lêzingen oer keatsen, keatshistoarje, keunst en kultuer*. Dronryp, 1998, pp. 66-82.
- ¹⁵ Deel I geeft een overzicht van ontstaan en verspreiding van het spel, deel twee gaat uitvoerig in op de voormalige kaatsbaan te Macerata (in de Italiaanse provincie De Marken), thans in gebruik als theater.
- ¹⁶ 'Il gioco aveva sempre luogo in spazi all'aperto, nelle piazze delle città, nei giardini di un palazzo, su fondi di terra battuta o sull'erba' ['Het spel vond altijd plaats op plekken in de openlucht, op pleinen in steden, in tuinen van paleizen, op de ondergrond van verhard land of op gras'] (Capici, aangehaald werk noot 9, p. 72).
- ¹⁷ De hedendaagse 'bracciale-stad' is het Italiaanse Treia (ook in De Marken). De spelers gebruiken voor het spel een hoge en lange muur. Spectaculair om te zien!
- ¹⁸ 'Il campo era di forma quadrata con una linea mediana segnata sul terreno' ['Het veld was vierkant van vorm met een middellijn aangegeven op het terrein'] (Capici, aangehaald werk noot 9, p. 72).
- ¹⁹ Juist het afbeelden van het net zou er misschien op kunnen wijzen dat Van de Venne het spel niet zelf heeft aanschouwd.
- ²⁰ Zo laat MR-K het bracciale pas midden 16de eeuw ontstaan (p. 76), in Duitsland (p. 132, noot 136) en is hij (zonder verdere toelichting) van mening dat op Van de Vennes afbeelding één kant 'an advantage' heeft (p. 97).
- ²¹ De Bondt, aangehaald werk noot 3, p. 28. De Bondt merkt naar aanleiding van Van de Vennes gouache van 'waarschijnlijk Frederik Hendrik' op dat 'dit 'lawn tennis' [...] toen niet of nauwelijks [werd] gespeeld' (bijschrift bij afbeelding 37, p. 85). Ook bij Heinrich Gillmeister, een andere kenner van het spel, is geen spoor van rond 1600 op het gras/in de vrije ruimte kaatsende adel te vinden (Heinrich Gillmeister. *Tennis; a cultural history*. New York, 1998. Nu zit Bollerman met dit aspect van de voorstelling overigens wel in zijn maag: 'buiten spelen met een racket, daar staat geen woord zeventiende-eeuws Nederlands over op papier.' Hij zoekt, ter verklaring, zijn toevlucht tot het Franse 'longue paume', dat nog altijd in Frankrijk wordt beoefend en waarbij tot 'in de negentiende eeuw' de beide speelhelften door een (soort) net werden gescheiden (p. 40). Afgezien van eventuele complicaties met betrekking tot locatie (Frankrijk i.p.v. Nederland) en datering (onduidelijk in plaats van begin 17de eeuw), kan deze verklaring geen bewijskracht hebben omdat het 'longue paume' de kaatsvariant van het volk was.
- ²² Het schilderij wordt bewaard in het Frans Hals Museum te Haarlem. Zie voor een recente afbeelding: Pieter Breuker. 'Kaatsen in internationaal verband: beperkt grensverkeer mogelijk'. In: Pieter Breuker en Wio Joustra (red.). *Sporthistorie; tussen feit en mythe*. Leeuwarden, 2004, p. 104.
- ²³ Betrekkelijk recent verscheen een deel van zijn werk in: Pieter J. Meertens [m.m.v. Hilary Sayles]. *Nederlandse Emblemata; bloemlezing uit de Noord- en Zuidnederlandse Emblemata-literatuur van de 16de en 17de eeuw*. Leiden, 1983.
- ²⁴ Adriaen van de Venne. *Tafereel van de Belacchende Werelt en des selfs geluckige Eeuw*. Den Haag, (1635), p. 255 [geciteerd naar MR-K].
- ²⁵ *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel VII-1 (1926), kolom 765).
- ²⁶ Veel directer toepasbaar zou dan het door mij wel in het Fries, maar niet in het Nederlands gevonden spreekwoord zijn: 'De keningen fjuchtsje en it folk moat foar de ballen opkomme' ['De koningen vechten en het volk moet voor de ballen opkomen'], dat wil zeggen: 'Wat de keningen aan dwaasheid uithalen, daarvoor wordt het volk gestraft'. Zie: Pieter Breuker. *Keatserstaal*. Grins, 1983, p. 44.

²⁷ In mijn *Keatserstaal* (1983) geef ik een overzicht van 88 (mogelijke) kaatsspreekwoorden en –gezegden in het Fries en Nederlands. Voor de laatste taal moeten we niet alleen denken aan het nu nog bekende ‘Wie kaatst, moet de bal verwachten’, maar bijvoorbeeld ook aan (ik heb de spelling genormaliseerd en gemoderniseerd): ‘Van dat dak kan hij kaatsen’, ‘Die van het dak niet kan kaatsen, blijve uit de baan’, ‘De eerste kaats hebben’, ‘Die kaats is mijn’, ‘Hij weet de kaats wel te tekenen’, ‘Ene kaats verleggen’, ‘Zo zwart als de muur van een kaatsbaan’, ‘Vrouwengemoed, herengunst, aprilweder en het kaatsspel veranderen dikwijls’ en ‘Hiermede is de bal afgekaats’. Het begrip ‘tennis’ komt *in deze context* niet voor.

Zie over de problematiek van de te gebruiken terminologie ook: De Bondt, aangehaald werk noot 3, pp. 13-14.